

kívül-belül

GUILLAUME MÉTAYER (1972) Párizs

GUILLAUME MÉTAYER

Á mint Bábel

(részlet)

Az alant olvasható esszé Guillaume Métayer *A comme Babel* (vagyis *Á mint Bábel*) című kötetéből való, amely 2020-ban jelent meg a *La rumeur libre* kiadónál Franciaországban. A kötet csupa versfordítással kapcsolatos írást tartalmaz, erősen szubjektív hangvételűeket, amik mind saját élményekből, tapasztalatokból fakadnak, valódi fordítói munkából. Eredetileg egy tárcasorozatként olvashatta őket a nagydemű, a *Catastrophes online* irodalmi honlapon. Számos olyan meglátást tartalmaznak, amelyeket kár lenne rejtve hagyni a magyar olvasók előtt, főleg, hogy Guillaume több esszében is magyar versekről ír, illetve francia változataikról, francia vonatkozásaikról, ezért fejembe vettem, hogy lefordítom őket. Jelen esetben Ady Endre Párisban járt az Ősz című versének egy fordítását elemzi kutatói alaposággal. Egybeveti a magyar és francia sorokat, lemegy a szavak, a hangzások, az érzéki rezdülések szintjére. Részben ennek tudható be, hogy a szimpla fordítás lehetetlennek bizonyult, különösen azon részekenél, ahol a szerző a fordítási problémákról beszél. Hogyan lehet vajon egy fordítói esszé magyartításában megmutatni azt, hogy egy francia mondattal, verssorral milyen nyelvi problémák adódhatnak? Ennek érzékeltetésére a fordítást helyenként visszafordítottam, vagy épp a fordítás korrekcióját fordítottam le. Bonyolult ügy. Ugyanakkor számos ponton eszembe jutottak bizonyos kiegészítések, afféle válaszok Guillaume felvetéseire, amiket érdemesnek tartottam lejegyzésre, ezért a fordítást lábjegyzetekkel dúsíttam.

Kezdődjék a játék!

Jeney Zoltán

ADY, ZÜM-ZÜM

Nem kell félni, a cím nem ígér további receficét és bum-bum-bumot. De remélhetőleg a végén öszzezsapjuk a mancsunkat.

A Párisban járt az Ősz kétségtelenül az egyik leghíresebb magyar vers. A témája: egy borzongás. A nagy szimbolista Ady Endrének (1877–1919), Baudelaire csodálójának, fordítójának, újraírójának valamelyik eseménydús párizsi útján megtapasztalt borzongása. Ady Párisban talált rá újra Adérra, akit egy erotikus eleganciájú anagrammával Lédának nevezett (szüntelenül eszembe juttatva a Széchenyi fürdő egyik szobrát, amely elragadtatott pillanatában ábrázolja a nőt a hattyúval), és itt lángolt fel iránta szerelme.

Ez a híres ősz nem került be Armand Robin 1946-os Ady-versfordításokat tartalmazó kötetébe (*Poèmes*), de van egy fordításunk Guillevertől, aki a magyar költészet jeles francia tolmácsa volt.

Sajnos a fordítása szerintem hagy kívánnivalót maga után. Nézzük meg közelebbről:

*Hier, à Paris, l'automne s'est glissé sans bruit.
Il descendait la rue offerte à saint Michel
Et, sous les arbres qui dormaient dans la chaleur,
Il est venu vers moi.*

*M'en allant à pas lents j'approchais de la Seine.
Dans mon âme chantait le feu dans du bois mort
Et la chanson était étrange, pourpre, grave
Et parlait de ma mort.¹*

Mi a bánat az a „Szent Mihálynak ajánlott utca”? Az eredetiben annyi van csak, hogy „Szent Mihály útján suhant nesztelen”. Miért „ajánlott”? Talán azért, hogy azt az utcák, utak esetében amúgy magyarban ritka birtokos szerkezetet éreztesse, mintha látnánk az arkangyalt lelépni szökőkútjának magasából, és döngő léptekkel nekivágni a széles útnak.²

És miért aludtak a fák? A magyar költő ezt mondja:

„Kánikulában, halk lombok alatt”.

Valami végzetes ok miatt a leghűtlenebb sor egyben a legszebb is:

Dans mon âme chantait le feu dans du bois mort

Az eredeti sor ennél is meglepőbb:

*Et de petites chansons-fagots brûlaient en mon âme.
S égtek lelkemben kis rőzse-dalok.*

Ady versét olvasva amolyan iskolapéldával találtam szemben magam. A tűzbe, afféle belső örömtűzbe dobott, de azt táplálni alig tudó rőzseként ábrázolt dalok képe ezúttal engem borzongatott meg. Ez az ismerős mozdulat, ahogy a kis semmire sem jó ágacskákkal próbáljuk meg fenntartani a tűz lobogását, és az, ahogy belső lángunkat próbáljuk életben tartani táplálékpótló dalocskák fabrikálásával, no meg a tűz zenéje, a daloló pattogás, a pattogó dalolás, egészen felkavartak.

¹ A franciául nem tudók kedvéért készítettem egy (majdnem) nyersfordítást a fordításból. Majdnem nyers, mert igazán nyerset készíteni talán nem is lehet, és én itt-ott kénytelen voltam a nyerstől eltávolodni, hogy legalább koherens szöveg maradjon, és hogy még az esszé további gondolatait is alátámaszthassa (micsoda szövegesztétikán kívüli szempontok!):

Tegnap Párizsba besurrant az ősz nesztelen.
Lement a Szent Mihálynak ajánlott utcán
És a hőségben alvó fák alatt
Odajött hozzám.

A „s'est glissé” annyit tesz, becsusszant, de itt inkább az észrevétlen, finom, mozgást jelöli: besont, besurrant.

Lassú léptekkel menve tovább, közeledtem a Szajnához.
A lelkemben dalolt a tűz a holt fatörzsben
És a dal különös volt, bíbor, komor,
A halálomról szólt.

Halott fa van az eredetiben, a komor pedig súlyos.

² Valóban furcsa megoldás a franciában az ajánlott, „offerte” szó használata, hiszen a magyarban ugyan ritka a „Szent Mihály útja” típusú megoldás, de nem példa nélkül való. Lásd Nagy Lajos király útja Zuglóban, vagy a Mártírok útja Pécsen. Hogy Ady a ritmus, a hangzás miatt választotta-e az „útján” formát a „körúton” helyett, vagy tényleg akart adni valami magasabb hangulatot a sorainak, ezt nem tudhatjuk, ami viszont biztos, hogy ha a francia fordító egyszerű birtokos szerkezetet alkalmazott volna, azzal csak simán megváltoztatta volna az út nevét, és ezt olvasói feltehetően még kevésbé értették volna, mint az „offerte” változatot.

Aztán amikor Guillevic sorát olvastam „A lelkemben dalolt a tűz a holt fatörzsben”, ugyanaz a borzongás. Vagyis nem egészen ugyanaz. Még mielőtt megértettem volna, megzendült bennem ez a sor. Létrehozta saját hangzó terét, ami tág volt és tiszta. Egy nagy francia alexandrinust hallottam, egy örökkévalót, egy korszakolhatatlant. Victor Hugo egy sorát, Aragonét, valami olyasmit, hogy „A boldogság nem egy ócska kocsmái lámpa”.³

Olyan szép ez a sor, hogy méltó helye lenne a legszebb műfordítói sorok antológiájában. E gyűjtemény összeállításán amúgy sokat gondolkodom üres óráimban.

Iskolapélda tehát, mégpedig annak iskolapéldája, hogy miképpen képes két ennyire eltérő természetű behatás egy gondolati párosítás mentén eggyé válni egy szép napon, a távolban, mint ahogy a sínpár összeér a végtelenben, egy tökéletesen poliglott ember agyában. Vagy egy egységes nyelvben, amikor majd lerázzuk magunkról Babel örökségét. Akkor majd ez a magyar verssor összeáll minden fordításával, minden nyelvből, és így kapja meg zenei lényegét, mintha egy prizmán haladna át visszafelé.

Addig is, míg eljő ez a nap, arról ábrándozom, hogy Guillevic változata nem a hűtlenség gyönyörű virága, hanem Ady sorának pontos francia megfelelője, ez az a sor, másmilyen nem is lehet.

És akkor merek egy még nagyobbat álmodni, hogy egy isteni szikra majd feloldja a tetszőlegesség átkát. Teszek egy próbát, de hamar belátom, hogy révedezésem tárgya kivitelezhetetlen:

Et en mon âme ardaient de menus chants-brindilles⁴

Micsoda ügyetlen megoldás! Érjük be mégis inkább azzal a keserű és ritka helyzeti előnnyel, hogy egyszerre élvezhetjük a két külön borzongást bicegő tükröződésükben...

No de menjünk tovább.

Guillevic a továbbiakban is meglehetősen szabadon fordít. Itt például a kép gallyas-rözsés vonulatát a jelzők szintjén is kihagyja:

Et la chanson était étrange, pourpre, grave⁵

³ Most van az a pillanat, hogy el kell magyaráznom, miért úgy fordítottam vissza Guillevic fordítását, ahogy. A „Dans mon âme chantait le feu dans du bois mort” sor valóban egy klasszikus alexandrinus, olyan, mint a magyar felező tizenkettes, azzal a különbséggel, hogy a franciát néha tizenhárom szótagosnak fordítjuk, attól függően, hogy nő sor (néma e-re végződő) avagy hím (nem néma e-re végződő). Bevett ritmusformája a magyar fordítói hagyományban a jambus, ami szabadabb értelmezésben két hangsúlyosabb helyen (a képletben aláhúzva) egy-egy jambust feltételez, a többi versláb eltérhet a jambikustól:

u - u - u - / u - u - u - x

Vagyis a fordítás fordításában nekem is alexandrinust kellett teremtenem (bár Ady sora egyáltalán nem az), ahogy Aragon sorát sem fordíthattam másképp.

⁴ S lelkemben lángoltak aprócska gally-dalok

Ez egy tükörfordítás, de majdnem szabályos alexandrinus lett. És már hallok lelki füleimmel Lator László feddését, hogy hol van az a cezúra előtti jambus? Csak az a baj, hogy nem jut eszembe semmi olyan változata a „lángoltaknak”, ami a megfelelő ritmikái képletet adná. Aztán elgondolkozom az *ardaient* szó kiválasztásának okain Guillaume-nál. Ez is azt jelenti magyarul, hogy ég, lángol, de egy régiesebb szóhasználat, ugyanakkor magánhangzóval kezdődik, ami szükséges a szótagszám tökéletességéhez. Viszont, ha régies, akkor nosza, adjunk a sornak egy kis patinát, egy kis korai-nyugatos atavizmust, amit Ady sem vetett meg.

S lelkemben égtenek aprócska gally-dalok

A Word helyesírás-ellenőrzője aláhúzza, de nekem pont jó lesz. A jambus is megvan.

⁵ Szó szerint: És a dal különös volt, bíbor, súlyos

Az eredeti magyar változat még különösebb, ahogy a dalokról beszél:

Füstösek, furcsák, búsak, bíborak

Négy melléknév állt ott eredetileg, de a „kleptomániás fordító” (főhajtás Kosztolányi, a költőtárs előtt, aki nem különösebben kedvelte Ady-t) kikukázta közülük a legszutykosabbat.⁶

Emiatt aztán az izzó dalokból a francia változatban hiányzik a füstös aroma, a rusztikus íz, a paraszti származás, amit Ady annyira szeret kihangsúlyozni párizsi verseiben.

A folytatás csak tovább erősíti ezt a semleges hangütést, szinte már pasztőrözésbe hajlik:

*L'automne m'a rejoint. Il a dit quelque chose
Et le Boulevard Saint-Michel a frissonné.
Tout le long du chemin des feuilles guillerettes
S'amusaient à danser.*

A magyar eredeti így szól:

Elért az Ősz és sűgött valamit,
Szent Mihály útja beleremegett,
Züm, züm: röpködtek végig az uton
Tréfás falevelek.

És szó szerint fordítva franciára így:

*L'automne m'a rejoint et soufflé quelque chose,
Le boulevard Saint Michel en a tremblé,
Zum, zum, tout au long du boulevard voletaient
Des feuilles facétieuses.*

Olvasva a fordítást, azt hiszem, megértettem valamit, amit valójában már korábban is sejtettem, és ami miatt mindig is vonzott engem Magyarország: franciául nem mondjuk, hogy züm-züm. Legalábbis az eredeti szövegben levő züm-züm nem jelenik meg a fordításban. Hacsak Guillevic, a tolvaj, nem magának akarta megtartani ezt a kis jazzes ritmust. Rimbaud a *Párizsi csatadalban* is éppen csak megidézte a maga kis *jam-jam*-jával az ismert nóta dadogását a hajóról, amely sosem járt a tengeren...⁷

⁶ A kleptomániás fordító az Esti Kornél tizennegyedik fejezetében található, ahol *Gallusnak, a művelt, de rossz útra tévelyedett fordítónak titkos üzelmeiről* olvashatunk. A novella hőse, csakúgy, mint Guillevic, előszeretettel csen el dolgokat a szövegből fordítás közben. A magyar olvasóközönség előtt talán kevésbé ismert novella Franciaországban hangsúlyosabb szerepet kapott, mivel ez lett a címadó darabja a Viviane Hamy kiadónál megjelent kis Kosztolányi-novellaválogatásnak, ahol a szerkesztési különbségek miatt természetesen nem követhették az *Esti Kornél* eredeti címadási stratégiáját, és Gallus története a *Le traducteur cleptomane* cím alatt jelent meg.

⁷ Ki fordította ezt az utolsó mondatot? Azonnal vigye haza, és kezdje előlről! Hiába, nem fog menni. Reménytelen. Ez a szakasz oly mélyen fekszik a kulturális rétegződések alatt, hogy archeológus legyen a talpán, aki egy lendülettel kiássa nekünk. Rimbaud *Párizsi csatadal* című versének egyik versszakára utal, ami eredeti változatban így hangzik:

*Ils ont schako, sabre et tam-tam,
Non la vieille boîte à bougies
Et des yoles qui n'ont jam, jam...
Fendent le lac aux eaux rougies !*

Azért még mielőtt elmerülnék a frankofóbiában, igyekszem ellenőrizni rosszmájúságom való-ságtartalmát kedvenc weboldalam, a *Magyarul Babelben* adatbázisában. Ez az oldal hatalmas kin-csestára az idegen nyelvről magyarra, és magyarról idegen nyelvre fordított szövegeknek.

Örömmel állapítom meg, hogy angolul sincs züm-züm:

Autumn drew abreast and whispered to me,
Boulevard St Michel that moment shivered.
Rustling, the dusty, playful leaves quivered,
whirled forth along the way. (Doreen Bell)

Ebben tehát hasonlítunk... Egyébként a németek sem mondanak züm-zümmöt:

Der Herbst ging neben mir und raunte was,
Wovon der Michaelsring erzitternd schwang.
Da flogen viele Blätter lustig, flink
Den Weg entlang. (Franz Fühmann)

Az északiak visszafogottsága volna ez? Jó öreg kulturális iránytűm megbolondult. Vagy talán senki sem merné a hangutánzó szót más nyelvre átültetni? És az olaszok vajon? Nos, ők is hanyagolják a züm-zümmöt:

L'Autunno m'ha raggiunto e bisbigliato,
Il viale San Michele ha tremato,
Son ronzando svolazzato sul viale
Le scherzose foglie. (Melinda B. Tamás-Tarr)

Jánosy István fordításában pedig így:

Van náluk csákó, szablya, tam-tam.
Gyertyájuk vén tokban nem sikkad.
Sajkáik, mikben semmi jam-jam,
vörös vizű tavat hasítnak.

Hasznavehetetlen seregről van szó a versszakban, (a két magyar eredetű szó a franciában huszá-rokat feltételez) és hajókról, amikben Jánosy szerint nincs semmi jam-jam. Ha esetleg, Kedves Olvasónk, nem értené, hogy mit jelent ez a sor, és hogy mi a nyavalya az a jam-jam, nyugodjon meg, nem az ön készülékében van a hiba, a sornak így magyarul az égvilágon semmi értelme nincs. De ne törjünk pálcát Jánosy fölött, ez a versszak úgy, ahogy van, lefordíthatatlan. A rim-baud-i passzus: „*et des yoles qui n'ont jam-jam*” egy francia népdalra utal, amelyben egy tenge-
ren korábban sosem járt hajóról énekelnek:

*Il était un petit navire
Qui n'avait ja, ja, jamais navigué...*

Vagy más változatban *jam-jam-jamais*, ejtsd zsám-zsám-zsáme. Ez emlékezteti Guillaume-ot a francia költészetben egyedülként Ady züm-zümmjére. Zsám, zsám – züm, züm.

Azt hiszem, még sohasem vesztegettek ennyi magyarázatot egy Magyarországon kevésbé is-mert Rimbaud-vers egyik lefordíthatatlan sorának félresikerült fordítására, de legalább Guillaume mondata most már talán érthető.

Megment-e minket a skandináv szabadosság? Ó, nem, norvégul sem mondanak züm-zümöt:

Da nådde Hausten meg. Han kviskra tett,
så boulevarden dirra under meg.
Og spørkefulle blad baud opp til dans
langs varm og vindstill veg. (Åse-Marie Nesse)⁸

Ki szabadít fel minket ez alól az általánosuló prűdség alól?

A csehek talán? Igen. A közép-európai szomszédok nem finomkodnak a züm-zümmel, még rá is tesznek egy lapáttal. Náluk a jelek szerint, amikor a falevelek röpködnek a szélben, az határozott *bzum-bzum-bzum*nak hallatszik:

Dohonil mne a něco mi šeptal,
po Saint-Michel něco přešlo s chvěním,
bzum bzum bzum a žertovný list stromu
přeletěl tam se šustěním. (František Halas)

A szlovákok sem akarnak lemaradni cseh kollégáiktól, és ez érthető is. Azt hiszem, rátapintottam itt a kelet-európai költészet valamiféle sajátos jellemvonására: arrafelé nem rettennek meg soha holmi kis züm-zümöktől.

Jeseň ma dostihla a niečo šepľa
Boulevardom Saint-Michel to otriaslo
Zum, zum; pozdĺž cesty žartovné
Lístie lietalo. (Norbert Répás)

A magyar családnevű fordító (a kisebbségi lét kötelez) nem akarta megfosztani a szöveget költői eszközeitől. De hasonlóképpen tesz a másik szlovák is:

Jeseň ma dostihla a šepľa dač.
Bulvárom Saint Michele to zachvelo.
Zum, zum: po ceste lístie žartovné
si poletovalo. (Ján Smrek)⁹

Már-már húznám Európa térképének közepén a nagy züm-züm vonalat, egyik oldalán a szemérmességgel, másik oldalán a hangzás szabadságával, amikor meglegyint a lelkiismeretesség imperatívusza, és rápillantok a portugál fordításra:

Ao ouvido me disse não sei quê, o Outuno,
e então vi que o Boulevard estremecia,
zum, zum,: folhas dançavam no caminho
eivadas de ironia. (Egito Gonçalves)

⁸ Rendben, egyik fordításban sincs explicit züm-züm, de azért az angol és az olasz fordító igyekezett előteremteni valami hasonlót a megfelelő sorok alliteráló hanghatásaival: *rustling, the dusty...* és *son ronzando svolazzato...*

⁹ Guillaume itt egy lefordíthatatlan szójáték formájában és a kisebbségi létre való utalással megpendít egy érdekes kérdést, ami valóban elgondolkodtató. Vajon másképpen fordít-e az, akinek a forrásnyelv (is) anyanyelve. Ha megnézzük az itt idézett változatok fordítóit, több magyar családnev is felbukkan, olykor keresztnév is. Nem tudom, hogy ez a züm-züm ügy ad-e valami választ a feltett kérdésre (lát szólag nem), mindazonáltal jó lenne tudni, hogy mit súg a züm-züm az egyiknek, és mit a másiknak.

„Zum, zum” a németek számára valamiféle akaratgyenge dadogást jelentene, egy indulni nem akaró indulást, „Oda vágyom, oda!”, ismételt szobájában Oblomov. Ez a groteszk kép némileg vigasztal csalódottságomban, amit az az egyértelművé váló tény keltett bennem, hogy sem a nyelvek szelleme, sem a bennük hordott kultúra, sem korlátaik, sem meggyökeresedett előítéleteik, sem szellemi határaik vagy más képzeletbeli szerkezeteik nem nyomnak annyit a latban, mint a fordító egyedi, személyes döntése.

Ennyi volna? Tűzre akkor ezekkel az oldalakkal, mondanám épp amikor még keletebből, Romániából furcsa szél támad.

Ott, abban a nemesen barbár országban, nem azt mondják, hogy züm-züm, hanem azt, hogy *zbârr-zbârr*:

M-ajunse Toamna și-mi șopti ceva,
drumul întreg se cutremurase,
zbârr-zbârr: zburau în lung și în
latfrunzele poznașe. (Tóth P. Irén)

Aztán megint nagyot dobban a szívem, amikor rátalálok egy másik román fordításra, ahol egy igen szép *bâz, bâz* olvasható:

M-a ajuns Toamna, și mi-a șoptit ceva,
Prin strada Saint Michel trecu un fior,
Bâz, bâz, zburau dealungul străzii
Frunzele hazlii a pomilor. (András Bandi)

Közben a versnek is vége van:

*Ce ne fut qu'un instant. L'été n'a pas bronché
Et l'automne en riant quittait déjà Paris.
Il est passé. Je suis seul à le savoir
Sous les arbres pesants*

Fordítja Guillevic, bár jobban tette volna, ha a nyögő lombokat *feuilles gémissantes*-nak fordítja, nem pedig *arbres pesants*-nak.¹⁰

Itt a vége, tadam ta tsssss! Meghajlás, taps.

¹⁰ ami súlyos fákat jelent.